

Az ablativus a korai magyar és finn grammatikákban

1. B e v e z e t é s . — Az európai kultúrkörben a nyelvészet hosszú ideig egyet jelentett a görögök által kidolgozott és latin közvetítéssel elterjedt grammatikával. Amíg a tudomány és általában az írásbeliség nyelve főként a latin volt, a grammatika nyilvánvalóan a latin grammatikát jelentette, kategóriáit pedig univerzálisnak és általános érvényűnek tekintették. A vulgáris nyelvek leírásának kezdetén a szerzők magától értetődő természetességgel nyúltak a latin mintához, a latin grammatika alapelveit, kategóriáit és terminusait felhasználva. A korai vulgáris nyelvtanok szerzőinek ezt a „holt” latin nyelvtant kellett megeleveníteniük, hozzáigazítaniuk az élő, változékony és csak változatokban létező nyelvhez.

A latintól szerkezetileg eltérő nyelvek grammatikusai újabb nehézséggel találták szemben magukat. A latin nyelvleírás, amelyet univerzálisan érvényesnek véltek abban az időben, eredetileg bizonyos nyelvtípusba és nyelvcsaládba tartozó nyelvre kidolgozott, ott célszerű elemzés. A latinhoz szerkezetileg és eredetében hasonló nyelvek esetében alkalmazása nem is jelentett különösebb gondot. Ám a latintól szerkezetükben és genetikailag

is teljesen eltérő finnugor nyelveknél ez csak jelentős átértelmezésekkel volt használható. A nemzeti nyelvtanok a latin grammatika anyanyelvi kommentárjaiból fejlődnek ki és saját szabályaik felfedezésével fokozatosan eltávolodnak a latintól. Természetesen olyan nyelvek esetében, ahol a grammatikai leírás viszonylag kései, nem játszódik le ez a folyamat. Ilyenkor többnyire egy másik nyelv grammatikája volt a közvetlen minta, a latin pedig áttételesen, azon keresztül érvényesült (mint a lapp nyelv leírásánál a dán vagy a finn).

Dolgozatomban a klasszikus latin grammatika egyik terminusának, az *ablativus*-nak a használatát kísérem figyelemmel a XIX. század előtti magyar nyelvtanokban, illetve néhány korai finn grammatikában. Az *ablativus* terminus használata mögött ugyanis az a kérdés rejlik: miként próbálták a kevés esettel rendelkező latin grammatikát adaptálni a sokesetes magyar nyelvre? A magyar nyelvtanok mellett párhuzamosan bemutatok néhány finn grammatikát is. A szintén sok esettel rendelkező finn nyelv grammatikusai is hasonló problémával szembesültek az esetrendszer leírásában, és — a források alapján úgy tűnik — a magyar szerzőktől függetlenül hasonló megoldásokhoz jutottak.

Igyekeztem a vizsgálatba olyan munkákat bevonni, amelyek megfelelően tükrözik a korabeli magyar nyelvészeti gondolkodást. A következő forrásokat vizsgáltam: a Corpus Grammaticorumban szereplő korai magyar grammatikákat; a XVIII. századból Fejérvári Sámuel, Kalmár György és Gyarmathi Sámuel munkáját; a XIX. század elejéről Révai és Versegly grammatikáját. A finn grammatikák közül a finn tudománytörténet által számon tartott jelentős korai finn grammatikákat néztem át: a latin mintát követő Petraeus (1649.) és Martinius (1689.), illetve az önálló szemléletű Vhael (1733.) nyelvtanát. A felsorolt munkák mind latin nyelven íródtak, így hozzáférhetőek voltak finn nyelvtudás nélkül is, természetesen a tudománytörténeti szakirodalomra támaszkodva. A nyelvi példák ellenőrzéséért SZÍJ ENIKŐnek mondok köszönetet.

A grammatikák vizsgálatánál tekintetbe vettem a kiemelt részekben (címeiken, meghatározásokon) kívül a teljes szöveg szóhasználatát is. Itt ugyanis kevésbé köti a szerzőt a meghatározások, táblázatok fegyelme, és a magyarázatok során az adott jelenség különböző, sokszor szinonimaként váltogatott megnevezései gyakran többet vagy mást árulnak el a nyelvészeti gondolkodásáról, mint ami a kiemelt helyeken áll.

A dolgozatban először a klasszikus latin grammatikában szereplő névszói esetek meghatározásának kérdését, illetve a latin ablativus definíciója körüli vitát mutatom be. Majd a korai magyar, illetve finn grammatikák névragozási modelljeit veszem számba az ablativus szempontjából. A modellek változása jelzi azt az utat, amelyet a pontosan követett latin esetrendszerrel a nyelv természetének megfelelő sokesetes rendszerig jártak be a szerzők.

A különböző leírások bemutatása ezen kívül tudománytörténeti tanulsággal is szolgál: miközben a korai magyar és finn grammatikusok a klasszikus latin nyelvleírást követve és törekvésük szerint annak keretében próbálták meg leírni e nyelveket, a gyakorlatban — még ha nem is voltak tudatában — éppen e klasszikus nyelvtan alapelveinek átértelmezésére vagy felszámolására kényszerültek. Példánkban ez a névszói esetek formális meghatározásának elvét érinti.

2. Klasszikus grammatika: a névszói esetek formális alapú meghatározása. — A leírás kiindulópontja az európai nyelvészetben közvetve vagy áttételesen mindig a görög nyomán haladó latin grammatika. A latin nyelvben az esetviszonyokat a névszók részben szintetikus, részben analitikus esetformákkal fejezik ki. (Mivel a téma szempontjából nem lényeges, most eltekintünk a pusztán a concordantia miatt felvett, vagyis nem esetviszonyt jelölő formáktól, illetve a nem névszói esetektől, mint amilyenek például a kérdőszavak.) A szintetikus formák kötött morféimák, kumulatív jelölésűek, a szám, az esetviszony és a tőtípus jelölése elválaszthatatlan, ugyanaz

a végződés fejezi ki. (Ezért is volt célszerű választás a klasszikus latin grammatika szóalapú elemzése, mondjuk, a morféma alapú helyett). A szintetikus (inflexiós) esetformák jól körülhatárolható, zárt rendszert, paradigmát alkotnak a nyelvben. A paradigmákon belül sok forma neutralizálódott, vagyis ugyanaz a végződése több esetnek is, ám éppen az egyeztetések folyamán ezek külön esetnek bizonyulnak, ha az egyeztetett szó más ragozási típusba tartozik (például: *grammaticae vulgaris* — genitivus, *grammaticae vulgari* — dativus).

Ezzel szemben az analitikus formák, a praeposíciók félszabad morfémák, amelyek pusztán az esetviszonyt jelölik — a nemet, a számot és a tőtípust a velük kapcsolódó névszó mutatja. A névszó maga ugyan valamilyen esetben áll, de ez a praeposíciótól függ és nem a grammatikai viszonytól. A praeposíciók grammatikai jelentésük mellett többnyire még lexikai jelentésüket is őrzik. Ráadásul nem alkotnak formális szempontból rendszert.

A latin grammatikusok a két csoportot teljesen eltérően kezelték. A szintetikus esetjelölőket a *nomen* alkategóriájaként tárgyalták és *casus*-nak nevezték őket. A *casus* tehát szóhasználatukban a szintetikus esetformát és nem az esetviszonyt jelölte. (Vö. HJELMSLEV, Az eset kategóriája. In: ANTAL LÁSZLÓ szerk., Modern nyelvelméleti szöveggyűjtemény IV/ 2. Bp., 1983. 594—622.) Az esetrendszer a központi eseteken kívül (nominativus, accusativus), melyek csak igék mellett állhatnak, tartalmazott még két tisztán szintaktikai esetet: az indirekt tárgyat kifejező dativust és a jellegzetesen adnominális genitivust. A sort egy szemantikus eset, az ablativus zárta. (Az esetek felsorolásakor eltekinthetünk a mondattani viszonyt nem jelölő és alakilag is igen korlátozott vocativustól, illetve a nyomokban fennmaradt, formailag a genitivussal egyező locativustól.) Általános nyelvészeti megfigyelések szerint az esetek hierarchiájában legalul álló eset könnyen válik többféle funkció hordozójává. (BARRY J. BLAKE, Case. Cambridge, 1994. 119—59). Valóban, a latin ablativus, amely három indoeurópai eset, az instrumentalis, a locativus és az ablativus összeolvadásából jött létre, három fő funkciót hordoz: a lokálist, az instrumentálist és a névadó ablatívuszt (e három fő funkciócsoporton belül számos külön funkciót). A latin grammatikusok is — intuitív módon — elkülönítették az ablativus különböző funkcióit és a későbbiek során esethasználat címszó alatt tárgyalták, nevet is adva az egyes funkcióknak (*abl. instrumenti*, *abl. comparationis* stb.). Az instrumentális funkciót anynyira jellegzetesnek érezték, hogy több grammatikus is javasolta az *instrumentalis* eset bevezetését, így SACERDOS és DIOMEDES az i. e. III. században. Részletesen ír a kérdésről QUINTILIANUS az Inst. Orat. 1. 4. 26-ban.

A latin nyelvleírásban a definíciók részben formális, részben a funkcionális alapon történtek. A kötőszavakat például tisztán jelentésbeli kritériumok alapján osztották el-lentétes, kapcsolatos, választó stb. alkategóriákra. A deklinációkban viszont egyes esetek elkülönítésében a forma volt a meghatározó. (Természetesen ez nem jelentette azt, hogy ne lehettek volna egy deklinációban azonos végződésű esetek, de a rendszer egészét tekintve nyilvánvaló volt, hogy ezek külön esetek.) Ezért Quintilianusék felvetését a formai különbség hiányára hivatkozva elutasította PRISCIANUS az Inst. 5. 14. 79-ben: „Feleslegesen teszik tehát azok, akik hetedik esetet [instrumentalist] is beiktatnak, mivel semelyik névszóban sincs semmiféle hangalakbeli különbsége a hatodikhoz [ablativushoz] képest.” (A latin idézeteket itt és a továbbiakban saját fordításomban közlöm — C. V. Zs.)

Az egyes esetformáknak a paradigmán belül külön neve volt. A latin grammatikusok tisztában voltak avval, hogy egy esetforma többféle funkciót is betölthet, s hogy a név ezek közül csupán az egyikre, a legjellegzetesebbre utal: „Minden egyes esetnek tehát sokféle más és különböző jelentése van, de az ismertebb és gyakoribb jelentésükről kapják az elnevezésüket...” (PRISCIANUS, Inst. 5. 73.).

Az analitikus formákat viszont nem is a névszónál tárgyalták. Mivel a praeposíciók félszabad formák voltak, amelyek még őriztek valamit adverbiumi előzményük lexikai jelentéséből is, önálló szófajnak tartották őket. Kapcsolódhattak igékhez igekötőként (*praepositio coniuncta*), ekkor az igekötős igét összetett szóként kezelték. Allhattak névszók előtt előjáróként (*praepositio separata*). Az előjárók felosztása a mondattani viszony szempontjából többnyire lényegtelen jellemzőjük, az esetvonzatuk alapján történt és az egyes előjáróknak nem volt külön neve. A kétféle esetforma, az inflexiós és az adpozíciós tehát nem kapcsolódott egybe a klasszikus latin grammatikákban.

3. A névragozás leírása a korai finn és magyar grammatikákban. — A) Latin mintájú esetleírás, kevés esetes rendszer. — A grammatikák névragozási rendszerében számításba vett esetek a latin szisztémától való függetlenedés mértékében változnak. (Természetesen szintaktikai viszonyokat meghatározó formák közül csakis a névszói végződések jöhettek szóba esetként.) Az elszakadásnak különböző fokozatai voltak. Az egyik véglet az a nyelvszemlélet, amely csakis a latinnak megfelelő eseteket ismerte el casusnak, míg a legfejlettebb változatban a modern felfogásnak megfelelően az egyes végződések külön esetként tartották számon.

A latint szorosan követő nyelvleírásokban a magyar vagy a finn nyelvre vonatkoztatva is a latin esetek szerepeltek. A közvélekedés az önálló gondolkodás hiánya miatt kisebb értékűnek szokta tartani a latint „szolgaián másoló” nyelvtanokat. A nyelvleírások kezdetén valóban az univerzálisan érvényesnek tartott latin nyelvtan kategóriáit keresték a nyelvekben. Ám a szerzők akkor is szorosan követték a latint, amikor tudatában voltak a leírt nyelv különbözőségének. A minta kiválasztásában a közérthetőség döntő volt, alkalmanként fontosabb, mint a teljes illeszkedés. Ma a finn tudománytörténet a kizárólag a latinra támaszkodó Petraeus grammatikáját olyan jelentős tudományos munkának értékeli, amely az adott latin keretben és kategóriarendszerben viszonylag jól fogalmazta meg a finn nyelv jellemzőit (vö.: MIKKO KORHONEN, *Finno-Ugrian Language Studies in Finland 1828—1918*. Helsinki, 1986. 17—8 és ULLA-MAIJA KULONEN, *Comparative Aspects in 18th Century*. Saami Studies in Scandinavia. In: ÉFOu. 31. 1999: 50). — A magyar grammatikusok is — főként a későbbi időkben — pontosan látták a latin és a magyar nyelv eltérő szerkezetét, mégis a XIX. század elejéig kitartottak a kézenfekvő, megszozott, egész Európában érthető latinos leírás, az „usus publicus et communis” mellett.

a) *Casus* és *praepositio*. — A latin mintát követő nyelvtanokban a latin eseteket vették fel a magyarban is, így bizonyos ragokat valódi eseteknek tekintettek. A szerzők a többi határozóragot, valamint a névutókat *praepositio*-nak nevezték, mivel a fordításban ezeknek latin előjárók felelnek meg. Többnyire azt is megemlézték, hogy a latinnal ellentétben a magyarban ezek nem a főnév előtt, hanem mögötte állnak, ezért sokan inkább a *postpositio* szót javasolták. (Például PERESZLÉNYI PÁL, *Grammatica Linguae Ungaricae*. Tyrnaviae, 1682. 162.) A két csoport közti különbséget abban látták, hogy a ragok a szóhoz toldva, a névutók pedig külön állnak. Az elnevezések is a két csoport összetartozására utalnak. Már SZENCI 1610-es *Grammaticájában praepositiones separabiles és inseparabiles* (elválasztható és elválaszthatatlan előjárók, értsd: névutók és ragok) néven találhatók. Hasonló szemlélettel Pereszlényi grammatikájában 1682-ben *postpositiones separatae et coniunctae* (különálló névutók és kapcsolt névutók, értsd: határozóragok) a nevük. A ragok neve a latin nyelvű magyar grammatikákban majd mindig *praepositio suffixa, affixa, coniuncta, annexa* stb. Jellemző adalék, hogy SZENCI nyelvtanában egy helyen a *Magyaról, emberül* formákat (amiket ő *mutativus*-nak, tehát esetnek tart), *integer* (ép, ti. egységes, nem toldott) alaknak nevezi, szembeállítva a *szamon, számferint* formákkal, amelyekben szerinte (*affixa particula praepositionis*) toldott előjáró van (No-

vae grammaticae Ungaricae [...] Libri duo. Hanoviae, 1610.157). E felfogás szerint tehát az esetben álló névszó ép, teljes, osztatlan alak, míg az előljáróval toldott világosan szétbontható.

A magyar grammatikusok a határozóragok és a névutók összetartozása mellett korán felismerték azt is, hogy ezek összefüggő rendszert alkotnak azokkal a formákkal, amiket a latint követve esetnek minősítettek. Az elgondolás eleinte inkább a szintaktikai magyarázatok szóhasználatában érhető tetten. Egy példa: PERESZLÉNYI, aki 1682-es nyelvtanában a táblázatokban a megszokott latin eseteket tüntette csak fel, a szövegben számos helyen világossá teszi, hogy a magyar névragozási rendszert a latin casusok, a ragok és a névutók együtt alkotják: „Az előljárók ismerete az egész szintaxis foglalata. Ugyanis azokon az igéken túl, amelyek tárgyesetet vagy részes esetet vonzanak, minden más igei szerkezet csakis a hozzátett előljárók (*annexae praepositiones*) segítségével jön létre: ezek kétfélék, különállók (*separatae*) vagy kapcsoltak (*coniunctae*) és a névszók után állnak, ezért helyesebb lenne utoljáróknak (*postpositiones*) nevezni őket” (i. m. 162).

A XVIII. század végére az összefüggéseket expliciten is megfogalmazták. RÉVAI nyelvtanában azt írja, hogy a magyarban nincsenek a latinhoz hasonló, valódi, inflexiós esetek és praepositíók, nyelvünkben szerinte csak egynemű postpositíók vannak, amelyek vagy külön állnak, vagy a névszókhoz járulnak, azokkal összeolvadva. A névszókhoz járulókat mind esetnek lehetne nevezni, nem csupán a latin casusok megfelelőit (i. m. 202—3). De rögtön hozzá is teszi, hogy a hagyományt követve a latin esetsort tartja meg ő is. — Más finnugor nyelvek korai nyelvtanaiban is együtt tárgyalták a határozóragokat a névutókkal (vö. GANANDER, *Grammatica Lapponica*. Aboae, 1733 és BARTHOLDUS VHAEL, *Grammatica Fennica*. Holmiae, an. MDCCXLIII).

b) Az ablativus szerepe. — PRISCIANUS állásfoglalásával az ablativus meghatározásának kérdése lezárult, legalábbis a latin nyelv leírását illetően. A magyar és rokon nyelvek grammatikáiban viszont az ablativus változatos értelmezésekkel került újra elő. Nem véletlen, hogy egyetlen esetnek sincs annyi eltérő és eltérő szempontú megítélése, mint az ablativusnak. A latin ablativust sokféle funkciója szinte predestinálta arra, hogy a sokesetes magyar és finn nyelv korai grammatikáiban mintegy gyűjtőkategória legyen. Más szóval: a latin esetsorból kiinduló grammatikusok több olyan esetet is idesoroltak, melyeknek nem találták a latin megfelelőjét.

A következőkben a névragozási leírásokat az ablativushoz való viszonyuk szerint csoportosítottam.

c) Kevés esetes rendszer, az ablativushoz egy végződést sorolnak. — A latinhoz szorosán ragaszkodó nyelvleírás első fázisában a latin esetek szerepeltek és egy esetnek, így az ablativusnak is, csak egyféle végződése lehetett. A magyar grammatikák közül ilyen Sylvesteré (1539). A finn grammatikairodalomban nincs erre a változatra példa.

A következő fázisban a szerzők megpróbálták a latin esetsort alapvető változtatások nélkül a sokesetes magyar, illetve finn nyelvhez alkalmazni. A latint követő, kevés esetes grammatikák szerzői két irányban módosították a latin mintán, mindkét megközelítésben az ablativus eset jutott kulcsszerephez. A finn szerzők, illetve a korai magyar grammatikák többféle végződést is az ablativushoz soroltak be. A finn grammatikákban ez a táblázatokban is így van, a magyar szerzőknél pedig a magyarázó szövegekben érhető tetten a gondolat. Több XVIII. századi magyar szerző éppen ellenkezőleg: törölte az ablativust az esetek közül. A dolgozat tárgya az ablativus, így itt nem foglalkozom két másik, egyébként szintén fontos újítással. A finn MARTINIUSnál az accusativusnak is többféle végződése van. A magyaroknál egyes szerzők egy-két újabb végződést is esetnek nyilvánítottak, de ez nem jelentett alapvető változtatást az esetrendszerben.

d) Kevés esetes rendszer, az ablativushoz több végződést sorolnak. — Az egyik változatban tehát megtartották a latin esetrendszernek az eseteit, sőt a (hely)határozóragok egy részének besorolását az ablativusszal oldották meg, aminek így többféle végződése is lett.

1. Finn példák: *Petraeus, Martinus*. — A finn nyelvtanírásból két grammatika példázza ezt. *PETRAEUS, AESCHILLUS, Linguae Fennicae Brevis Institutio*. Aboae, An. 1649. és *MATTHIAS MARTINIUS, Hodegus Finnicus*. Holmiae, Anno MDCLXXXIX. A szerzők feladták az „egy végződés — egy eset” formális alapú meghatározás elvét, paradox módon éppen azért, hogy a latin rendszer keretein belül maradhassanak.

Modern felfogásban, például *VIHONEN* véleménye szerint a latin esetrendszer eseteit az említett szerzők nem annyira morfológiai, mint szemantikai esetként kezelték, s ez magyarázza, hogy a finn nyelv kiterjedt lokális esetrendszerének tagjait a jellegzetesen lokális esethez, az ablativushoz sorolták, annak ellenére, hogy ezeknek esetenként eltérő végződése van (vö. *KORHONEN*, i. m. 17—8).

MATTHIAS MARTINIUS nyelvtana az accusativust két, az ablativust pedig négy végződéssel tünteti fel, és a magyarázó szövegben az egyes ablativusokhoz külön-külön funkciót rendel. *MARTINIUS*nak e Stockholmban megjelent, svéd előkelőségeknek ajánlott nyelvtana feltehetően a svéd olvasók igényeinek figyelembevételével készült, ezért a példaszavaknál az első mindig finn, a második svéd, a harmadik latin nyelvű¹. Ezt írja: „Az ablativusnak mindkét számban és minden ragozásban négy végződése van, mégpedig: *da/ſta/ſa/&la*. Ezek közül az első, mégpedig a *da* vagy *då* a szóban forgó dolog végrehajtó voltára utal és a [latin] *a* előljárót [előljáró jelentését] foglalja magában, mint *Jumalalda/af Gudi/ a Deo* [Isten által]... A második, mégpedig a *ſta* vagy *ſtå* a szóban forgó dolog anyagára utal és a [latin] *e, ex* előljárót [előljáró jelentését] foglalja magában, mint: *Orjantappuroiſta / af Torne / e spinis* [tüskékből]... A harmadik, mégpedig a *la* vagy *lå* a végrehajtó eszközt jelöli és a [latin] *cum* előljárót [előljáró jelentését] foglalja magában, mint: *Miecalla / med Sward / cum gladio* [karddal]. A negyedik, mégpedig a *ſa* vagy *ſå* a [latin] *in* előljáró jelentését foglalja magában, mint: *Leiwåſå / uti Brod / in pane* [kenyérben].” (*Hodegus Finnicus*. Stockholm, 1689. 20—21). Ettől már csak egy lépés lett volna annak kimondása, hogy a külön végződés az elkülönült funkcióval már külön esetnek számíthatna — ezt a lépést *VHAEL* teszi majd meg sokesetes grammatikájában (*Grammatica Fennica*. Holmiae, an. MDCCXXXIII.).

Más finnugor nyelv leírásában is találunk arra példát, hogy az ablativushoz többféle végződést is besorolnak: a *GYARMATHI* „Affinitas”-ában idézett nyelvtanok az észti ablativust hat végződéssel tüntetik fel (*HELLE*, *Kurzgefaszte Anweisung zur Esthnischen Sprache*. Halle, 1732. és *HUPEL*, *Ehstnische Sprachlehre*. Riga—Lipce, 1780.). A *SAJNOVICS*, „*Demonstratio*”-jának egyik forrásául használt *Leem-féle lapp grammatikában* az ablativusnak egyes számban két végződése van, és a szerző a két végződés természetét külön példákkal világítja meg. (*En Lappisk Grammatica*. Kopenhagen, 1743. 13). Mind ezekről lásd: *HOVDHAUGEN, EVEN — KARLSSON, FRED — HENRIKSEN, CAROL — SIGURDT, BENGT*, *The History of Linguistics in the Nordic Countries*. Societas Scientiarum Fennica. 2000.

¹ A magánhangzó-jelölésben is svéd hatást tapasztalni. Az *Orthographia* részben (i. m. 11) nyolc magánhangzó szerepel: *a, e, i, o, u, ě* és az *a*-nak, illetve az *o*-nak olyan változata, ahol a betű fölött jobbra nyitott félkör szerepel. Megfelelő karakter híján a példákat *å*-val írtam át, itt a mai finn helyesírás szerint *ä* állna. Köszönöm *SZÍJ ENIKŐ*nek, hogy felhívta a kérdésre a figyelmemet.

2. Magyar példák: Szenci, Kövesdi, Pereszlényi, Geleji Katona stb. — Első pillantásra úgy tűnhet, hogy az első ismert magyar grammatikától egészen a XIX. század elejéig, vagyis a SYLVESTER és VERSEGHY között eltelt majd három évszázad alatt (ami nagyjából egybeesik a latin nyelvű magyar grammatikák korával) nem sok változás van a magyar esetrendszer leírásában. A szerzők egyöntetűen a latin esetsort követik, talán egy-egy esetet hozzáadva, a többi ragot pedig praepositiónak vélik.

A képet azonban több tényező is árnyalja. Az egyik a definíciók, táblázatok, illetve a magyarázó szövegek szóhasználata közötti különbség. A magyar szerzők a táblázatokban egy-egy esetet mindig kizárólag egy végződéssel tüntettek fel. Így azok, akik az esetsorba felvették az ablativust, mindig csak a *-tól/-től* végződéssel tüntették fel. Evvel szemben a „gyakorlatban”, a példamondatok magyarázataiban sokféle magyar ragot is *ablativus*-nak neveznek. Felfogásukról leginkább a szintaktikai fejezet vonzatokról szóló részének szóhasználata árulkodik. Ezért a szerzők gondolatainak megismeréséhez nem elég csupán a táblázatokra hagyatkozni, a teljes szöveget kell figyelembe venni.

A második, hogy a korai magyar grammatikákban inkább a felfogások, megítélések, mintsem a terminusok azonosságáról beszélhetünk. Ennek több oka is van. Noha létezett valamiféle egységes hagyomány, amire támaszkodhattak, a szerzők ritkán ismerték egymás munkáit. Majd mindegyikük arra panaszkodik, hogy nem voltak elődei, így SZENCI, KOMÁROMI. A szerzők más és más elméleti keretben dolgoztak: SZENCI RAMUST követte, PERESZLÉNYI a jezsuita ALVAREZT, KOMÁROMI pedig valamilyen héber alapú grammatikát (közvetlen forrását nem találtam meg).

A művekben nincs még a mai értelemben vett, egységes, kiforrott, egyértelmű terminológia, sok a szinonima, illetve a besorolások ingadoznak. Egy jelenség több kategóriában, több név alatt is felbukkanhat, attól függően, hogy a szerzők éppen melyik oldalát emelték ki. Így ugyanazon határozórag szerepelhet a praepositiónál (a latin megfelelő miatt), az adverbiumoknál (funkció) vagy éppen az esetek közt — akár egy művön belül is. Nézzük tehát a fontosabb szerzőket, időrendben!

SYLVESTER még szorosan ragaszkodott a latin sémához. SZENCI, a második magyar grammatika szerzője már több ponton is meghaladta azt. A táblázatokba a szokásos latin eseteken kívül még egy esetet felvett, a mutativust (eredményhatározó) *-vá/-vé* végződéssel. Megemlítette, hogy a magyarban egyes számban van még adverbialis vagy assimilativus eset is (*-ul/-ül*), ezt azonban a táblázatokban nem tüntette fel. Ennél is lényegesebb azonban az ablativus értelmezése. Nem csupán arról van szó, hogy az említett finn grammatikákhoz hasonlóan többféle magyar határozóragot is ablativusnak nevezett. Definíciójában az ablativus fogalmába a latinos esetrendszeren kívüli határozóragokat sorolta be, másféle névszói toldalékok mellett: „Az *ablativus* a toldalékok esete, mely toldalékoknak nyelvünkben igen kiterjedt a használata; *ablativus*nak pedig azért nevezük, mivel a hozátoldott névmásokat [ma: birtokos személyjeleket], névutókat [ma: határozóragokat] és a határozószók jeleit eltávolítva, ismét alanyeset lesz belőle. Mi a névragozási táblázatban csupán azzal a toldalékkal tesszük ki, amely a latin *a* elöljárónak felel meg, ez pedig a *tól, től, túl, túl*.” (i. m. 48). A szintaxis részben is leszögezte: „Az etimológiai részben az ablativust a toldalékok esetének neveztem, mivel a toldalékok eltávolításával ismét alanyeset lesz belőle. Tehát annyi ablativus van, ahány változata van a toldalékoknak.” (i. m. 180).

A meghatározásból úgy tűnik, SZENCINél az ablativus nem a többi esethez hasonló, mondattani viszonyokat kifejező forma, hanem többféle, névszói toldalékkal ellátott alak összefoglaló neve. SZENCI definíciója kísérlet a magyar névszói alakok toldalékoló felépítésének megfogalmazására. Tudomásom szerint ez az első utalás a magyar névszói alakok toldalékoló jellegére grammatikairódmunkában! Ez a felfogás szükségszerűen

a latin etimológia átértelmezését is magával hozta, az *ablativus* az eltávolítás esete, de már nem a *fun k c i ó r a* utalva, hanem a *formára*: „a toldalékok eltávolításával (*ablatis affixis*) ismét nominativus lesz belőle”. (Más kérdés, hogy e meghatározás alapján a latin minta alapján megállapított eseteket is ablativusnak lehetett volna nyilvánítani, hiszen, mondjuk, a *napnac* dativusi alakból is újra *nap* lenne a *nac*-ot eltávolítva.) Nyilván ezt az ablativust nem lehetett a többi esettel egyformán kezelni, SZENCI ki is mondja, hogy például a birtokos személyjeles alakok eseteket vehetnek fel: „Ablativusnak nevezek minden toldott, avagy névmásos esetet, ámbár [!] ez a névmási vagy toldott eset (*casus pronominalis vel affixus*) a hat szokásos esetben tovább deklinálható” (i. m. 164).

A SZENCI nyomán haladó szerzők magyarázataikban (nem a táblázatokban!) sokféle magyar határozóragot ablativusnak neveztek. Természetesen elsősorban azért, mivel az adott helyen valóban egy latin ablativus fordításáról van szó és a megnevezés a latin szempontjából történik. Később ez a besorolás automatizálódik. Azokat a magyar határozóragokat, amelyek általában a latin ablativusnak felelnek meg, akkor is így nevezik, ha aktuális latin megfelelője nem ablativus, hanem például genitivus, dativus vagy praepositívós accusativus. KÖVESDI PÁL grammatikájában (*Elementa Linguae Hungaricae*. 1686.) az igevonzatok tárgyalásánál így ír: „Az *emlikezem* és az *elfeletkezem* igék *ru*, *rű*, *ra*, *re* (*de* és *ad*) előjáróval kifejezett ablativust vonzanak, mint *Meg-emlikezzél a' Szombatról, Memento Sabbathi* [gen.!]” (CorpGr. 579). „A törekvést és próbálkozást jelentő szavak többnyire *ra*, *re* végződésű ablativust vonzanak, mint *Uraságra vájódznak fokban, Ad dominium* [praep.-ős acc.!] *aspirant multi. Kevefen igyekeznek a szent életre, Pauci dant operam sanctae vitae.* [dat.!]” (CorpGr. 581). Tulajdonképpen a négy latin eseten kívül az összes magyar határozóragos alak neve *ablativus* nála, függetlenül attól, hogy a latinban milyen eset felel meg neki. (Felsorolásukat lásd CorpGr. 580—4.) Az ablativus olyan formák gyűjtőkategóriája, amelyek valamiféle esetviszonyt fejeznek ki, de ezeket az esetviszonyokat nem határozta meg közelebbről. A ragok megnevezésében tapasztalható ingadozás szintén az értelmezés bizonytalanságát tükrözi. Többnyire vagy valamilyen végződésű ablativusról beszél (pl. *ablativus in ra, re*), vagy előjáróval kifejezett ablativusról (*ablativus cum praepositione rű, rű, ra, re*) és e megnevezések közt nincs érdemi különbség.

PERESZLÉNYI, aki szintén SZENCIT követte, ugyanezekkel a ragokkal (gyakran ugyanezekkel a példamondatokkal) kapcsolatban esetet kifejező praepositívókat említett, ám ezeket az esetviszonyokat ő sem határozta meg közelebbről: „Más [neutrális igék] pedig az esetüket előjárók segítségével fejezik ki, melyek közül némelyik a latinban tárgyesettel, némelyik ablativusszal áll. Ezek az előjárók a főnévhez vagy kapcsolva toldatnak [határozóragok], mint *Emlekezem Istenről, memini DEI, Vízre szorúltam, adactus sum ad aquam*, vagy pedig különállóként [névutók], mint *szűkőlködöm ruházat nélkül* (i. m. 147). A példamondatokban a latin megfelelők közül csak az egyik (*Dei*) hagyományos értelemben vett esetforma, a másik előjárós szerkezet (*ad aquam*). A harmadik magyar példának nincs is latin párja, tehát aligha lehet a latin esetforma fordításának érteni. Más helyen PERESZLÉNYI ezt írta: „Ha a cselekvő igének a tárgyeseten kívül más esete is van, akár tulajdonképpeni esettel (*per se*), akár előjárók segítségével kifejezve, akkor a [belőle képzett] szenvedő igének is, mint *Auferetur a vobis regnum DEI & dabitur genti facienti fructus ejus, Elvételik ti tőletek az Isten országa, és adatik az ő gyűmölcsét hozó nemzetnek.* Előjárók segítségével: *Az ember a' munkára szűllettetik, és a' madár a' röpülésre.*

GELEJI KATONA a magyar határozóragokat szintén vagy *casus*-nak vagy *ablativus*-nak nevezte — függetlenül attól, hogy a példamondatok latin megfelelőjében milyen eset vagy előjáró szerepel: „Az *aznak eznek casufiban a' confonanfokat* nem szűkfég meg-

kettőztetni...: *A'ban e'ben,; a'bol, e'ből; a'nak e'nek; a'ra e're; a'tol e'től* etc.” (CorpGr. 300) és „...a'melly *ablativus*fok *motum ad locum* jegyzenek...: *mentem Német-országba', ad locum.*” (CorpGr.302).

Összefoglalva: amennyire a megfogalmazásokból kikövetkeztethető, e korai grammatikusok a magyar határozóragos alakokat casusoknak (ezen belül ablativusoknak) tartották, amelyeket [valódi esetvégződés helyett] előjárók fejeznek ki. Természetesen erre csupán a szóhasználat utal, a definíciók és a táblázatok mindig a latin grammatikát követik.

B) Kevés esetes rendszer, nem vesznek fel ablativust. — Magyar példák: Komáromi Csipkés, Fejérvári, Gyarmathi, Kalmár stb. — A magyar nyelvleírás következő változatában a *-tól/-től* végződést előjárónak nyilvánították, és az ablativust kizárták a magyar esetek közül. Az ablativus eset eltörlésével a végződés egy lett a többi toldott előjáró (ma: határozórag) közül. A héber grammatika nyomán haladó Komáromi Csipkés György (Hvngaria Illvstrata. 1655) kizárta az esetek közül az *ablativust*, viszont felvette az esetek közé a locativust (*-n*), a traductivust (*-vá/-vé*) és a coniunctivust (*-stul/-stül*). Az esetek megállapításáról ezt írta: „Az eset a névszó speciális viszonyulását jelölő speciális avagy külön végződés (*terminatio*), az esetnek ebben a nyelvben [a magyarban] olyan végződésűnek kell lennie, hogy ne lehessen teljes vagy csonkult partikulára visszavezetni; ha határozószói, előjárói vagy kötőszói partikulának lehet tekinteni, akkor nem eset, mivel nem a névszó eltérő végződése, hanem ilyen vagy olyan partikulával toldott névszó” (CorpGr. 360). Vagyis KOMÁROMI elválasztotta a valódi eseteket, melyeket a névszó külön végződésének (*specialis nominis terminatio*) tartott és a kapcsolt előjárói partikulákat (*particula praepositionalis truncata affixa*). (A kissé bonyolult hangzó megnevezés magyarázata abban rejlik, hogy nyelvtanában — héber mintára — a névszó és az ige mellett a harmadik fő szófaj a partikula. Felosztása szerint vannak határozószói (*adverbialis*), kötőszói (*coniunctionalis*), indulatszói (*interiectionalis*) és előjárói (*praepositionalis*) partikulák. „Az előjárói partikulák a latin előjárók jelentését hordozó szavak. Teljes alakúak, amelyek teljes alakban jelennek meg a mondatban, mint *tul, mellette* stb. Csonka alakúak, amelyek csonka és rövidült alakban jelennek meg a mondat megszerkesztésekor, mint *hoz, hez, nál, nél,ből, től...*” (CorpGr. 360—1). A csonka alakúak más szavakhoz kapcsolódnak: vagy névmásokhoz, mint *nálam, nálad* stb., vagy főnevekhez, mint *embernél* stb. (CorpGr. 401). A szövegből úgy tűnik, az előjárói partikulák és az esetek között az a különbség, hogy előbbiek megjelenhetnek névmással kapcsolódva, az utóbbiak nem. Emiatt veszi fel az említett három új esetet és emiatt utasítja el a *-nál/-nél* végződésű ablativust. (Más kérdés, hogy ilyen alapon a *-nak/-nek* végződésű dativust is ki kellett volna zárnia a *nekem-féle* alakok miatt.)

A XVIII. század második felében több magyar grammatikus is a magyarban csupán négy esettel számolt: nominativus, genitivus, dativus, accusativus. (Egyébként ez az eset-sor éppen az, amit a modern nyelvtudomány tisztán szintaktikai viszonyokat kifejező eseteknek tart, vö. BARRY J. BLAKE. i. m. 119—159.) Minden más végződést előjárónak tekintettek, így a *-tól/-től* végződést is. A felfogás képviselői közül FEJÉRVÁRI SÁMUEL például így nyilatkozik: „Én a négy eseten kívül: nominativus — genitivus — dativus — accusativus nem ismerek el más esetet. ... A magyaroknak nincs ablativus esetük, mivel az a végződés, amit ablativusnak tartanak, nevezetesen a *tól* az első és a *től* a második névragozásban, csupán előjárói toldalék (*suffixum praepositionale*), amely az *ab* praepositiót fejezi ki. Másképp, ha a *tól, től* végzések ablativust hoznának létre, nincs ok, miért ne minősülhetne ablativusi végződésnek a *de* praepositiónak megfelelő *ról, ről* és az *in* praepositiónak megfelelő *ban, ben* is...” (Institutiones. XVIII. század közepe. Kiadta LŐRINCZI RÉKA. Kéziratok magyar nyelvtanok. Bp., 1998. 101—2. Lásd: LŐRINCZI

RÉKA, Kiadatlan latin nyelvű grammatikánk a XVIII. század második feléből: Nyr. 1995: 333—44). Ezután ismerteti SZENCI és KOMÁROMI rendszerét, egyenként elvetve a négy eseten felüli eseteket, arra hivatkozva, hogy ezek nem a névszó saját végződése, hanem a latin előjáróknak felelnek meg. A meghatározás alapja tehát az, hogy a m a g y a r végződés l a t i n megfelelője milyen státuszú — szemben KOMÁROMIVAL, aki formális szempontok alapján próbált dönteni.

GYARMATHI 1794-es Nyelvmesterében maga is ezt a négyesetes rendszert követte. Az öt évvel későbbi „Affinitas”-ban pedig alighanem erre célozva írta a magyar és a lapp, illetve a finn névszói paradigmájának összevetésénél: „Ezeket a különféle szóvégzödések a régebbi magyar grammatikusok, mint MOLNÁR valódi esetvégzödéseknek fogadták el, és a lappok és a finnek módjára igen sok esetet állapítottak meg, de az újabbkori grammatikusok az említett végzödések részben határozóinak, részben előjáróinak... nevezték és tulajdonképpen értelemben vett esetnek csak négyet nyilvánítottak, és pedig a nominatívuszt, a genitívuszt, a datívuszt és az akkuzatívuszt.” (Affinitas. A magyar nyelv grammatikailag bizonyított rokonsága a finn eredetű nyelvekkel, továbbá a tatár és a szláv nyelveknek a magyarral összehasonlított szójegyzékei. Latinból magyarra fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, Koszorús István. Szerkesztette Szíj Enikő. Tinta Könyvkiadó, Bp., 1999. Bibliotheca Regulyana 3.). Az észti nyelvtanok többféle ablatívust feltüntető rendszeréről pedig így vélekedik: „Nyilvánvaló, hogy az *ablativus* különböző változatai nem egyebek, mint előjáróknak, ha jobban tetszik: *suffixum praepositionáléknak* a hozzákapcsolódásai az alanyesethez.” (i. m. 128).

Az idő előrehaladtával a magyar nyelvleírásban mind világosabb lett, hogy nincs különbség az ablatívus és más határozói végzödések között. KALMÁR GYÖRGY szerint: „A mieink most a többi nyelv mintájára vesznek fel hat névszói esetet... Amennyiben ama hatodik [az *ablatívust*] is az esetek közé számítjuk, ilyen alapon a *postpositio inseparabilisek* [határozóragok] számának megfelelően az eseteket 12-re vagy 13-ra lehetne szaporítani.” (Prodromvs Idiomatis Scythico-Mogorico-Chvno-(sev, Hvnno-) Avarici. Sive, Adparatvs Criticvs ad Lingvam Hvngaricam. Posenii, Svmtib. I. M. Landerer. MDCCLXX. 52).

C) Sokesetes rendszer, az ablatívust egy esetnek tekintik a többi közül. — A leírás legfejlettebb fokán a szerzők visszatértek a latin grammatikához — nem az esetek számát, hanem a formális meghatározás elvét tekintve. A névszó határozói viszonyokat kifejező végzödéseit külön-külön esetnek nyilvánították és nevet adtak nekik. A név a végződés legjellemzőbb funkciójára utalt, latinós képzővel: pl. *mutativus*, *penetrativus* stb. (A latin nyelvű grammatikákban a szerzők mindig névvel vezetnek be az új eseteket.)

A finn grammatikatörténetből ez az áttörés BARTHOLDUS VHAEL 1733-as Grammatica Fennicájához fűződik. (Az első finn nyelvtan, HENRICUS CRUGERUS grammatikája 1640 körül már 12 esetet vett fel, de a kéziratban maradt munka elveszett.) Petraeus és Martinius műve után Vhael grammatikája több szempontból is fordulópontot jelentett. A Biblia-fordítások nyelve helyett a korabeli élő nyelvet és nyelvjárásokat vette alapul, a héber nyomán feltárta a birtokos személyjelek és a határozott igeragok összefüggését. A névragozásban pedig bevezette a sokesetes rendszert, ahol az ablatívus egy a többi eset közül. Nyelvtana alapmunka maradt az 1840-es évekig, és esetnevei közül több ma is használatos. (Lásd HOVDHAUGEN — KARLSSON — HENRIKSEN — SIGURDT i. m. 75.)

A névragozási rendszer leírásának kérdése a magyar és a finn nyelv tekintetében nem sokkal később különös jelentőséget kapott. A rokonság kérdésének vizsgálatában ugyanis a két nyelv grammatikai szerkezetének összevetéséhez fontossá vált az azonos szempontú leírás.

Ahogy a turkui egyetem neves professzora, H. GABRIEL PORTHAN írta: „Régebbi grammatikáink azt állították, hogy a finn *ablativus*nak sokféle ragja lehet. Vhael viszont joggal látott bennük annyi esetet, mint ahánynak külön nevet adott. Alighanem így kelle-ne feltüntetni a dolgot a magyarban is.” (Ismertetés a Demonstratio koppenhágai kiadásáról. 1771, svédből ford. Kubinyi Kata. In: Sajnovics János... bizonyítása: a magyar és a lapp nyelv azonos. A nagyszombati kiadást [1771] latinról magyarra ford. C. Vladár Zsuzsa. Szerk. SZÍJ ENIKŐ. ELTE Bp., 1994. Bibliotheca Regulyana 2.)

Néhány évtizeddel később PORTHAN kívánsága teljesült, VERSEGHY FERENC révén a magyar nyelvleírásba is bekerült a sokesetes rendszer. 1793-as Proludiumában Versegghy 20 esetet tüntetett fel, majd 1805-ös nyelvtanában a számot 15-re szállította le. Szemlélete nem csak a sokesetes rendszert tekintve rokon VHAELLEL: ő is (elődeitől eltérően) az irodalmi és régi nyelvhasználat helyett kora élő nyelvszokását állította mintának és a nyelvleírás alapjának. Munkájában az esetek latin elnevezést kaptak. ÉDER ZOLTÁN kutatásai szerint VERSEGHY eredményei a névragozás tekintetében Vörösmarty és Nagy János révén bekerültek az 1846-os akadémiai nyelvtanba is (ÉDER ZOLTÁN, Versegghy nyelvi rendszere és a kortárs grammatikák. MNy. 1998: 292—301). A *-tól/-től* rag az akadémiai nyelvtanban a helyviszonyragok közt szerepel, *távolító* néven.

4. Összegzés. — A határozóragok megítélésének kérdése a korai finn és magyar grammatikákban a nyelvleírás történetében újra és újra megismétlődő helyzetet példáz: egy adott nyelvre kidolgozott és ott célszerű elemzési módot egy másik nyelv leírására használnak. Akár azért, mert univerzálisan érvényesnek tartják, akár mert az adott helyen és időben az a kézenfekvő, közérthető rendszer. A latin nyelvet a görög mintájára írták le, az európai nyelveket a latin mintájára. A latin deklináció eseteit formális alapon állapították meg. A sokesetes magyar és finn nyelv latint követő grammatikusai a latin minta alkalmazhatóságával szembesültek: így vagy a szorosan vett mintát, vagy a meghatározás alapelvét kellett feladniuk. A kezdeti szakaszban az ablativus értelmének kitérítésével a latin rendszert tartották meg — az eset meghatározásának elvét háttérbe szorítva. Később visszatértek az alapelvhez, de nem a latin esetek számához. A finn grammatika-történetben ez a két állomás jelenik meg. A magyaroknál a folyamat hosszabb: a sok végződést magába foglaló ablativus korszaka után az ablativust először a többi határozó-
raggal egy szintre helyezték praepositivként, majd az egész csoportot együtt emelték az esetek rangjára.

C. VLADÁR ZSUZSA

The ablative in early Hungarian and Finnish grammars

In the European cultural community, linguistics for a long time meant grammar as established by Greek, and transmitted by Latin, authors. As long as Latin remained the chief language of scholarship and written culture in general, grammar obviously meant Latin grammar, and its categories were regarded as universal and generally valid. When vulgar languages started to be described, the authors relied on the Latin model as a matter of course, using principles, categories, and terms of Latin grammar. The authors of early vernacular grammars had to turn this ‘dead’ grammar of Latin into one that was alive, they had to make it fit languages that were living, variable, and existing only in varieties.

This paper traces the use of a term of classical Latin grammar, *ablativus*, in pre-19th-century Hungarian grammars, as well as a few early grammars of Finnish. The issue that lies behind the use of that term is this: How did the authors try to adapt Latin grammar, having few cases, to the

description of Hungarian with its numerous different cases? In parallel with Hungarian grammars, the author also discusses some Finnish grammars. Grammarians of the latter language, also having a large number of cases, appear to have faced a similar problem in the description of the case system and, as the sources suggest, they arrived at similar solutions as the Hungarian authors did, albeit quite independently from them.

ZSUZSA C. VLADÁR